

Pokrof

OOSTERSE CHRISTENEN, KERKEN EN CULTUREN

JAARGANG 59
NUMMER 5
NOV-DEC 2012

- 3** *Jaar van Geloof in twaalf iconen. Interview met Geert Hüsstege* – Dolf Langerhuizen
- 5** *Russische gelovigen over Pussy Riot* – Alfons Brüning
- 9** *Oecumenische initiatieven van Fritz Leinung* – Paul Baars
- 12** *Meditatie: Vergeef het toch!* – v. Pavel Adelgeim
- 15** *Exhortatie van paus over Midden-Oosten* – Herman Teule

De hedendaagse Assyrisch-apostolische kathedraal in Hassake in Noord-oost-Syrië.

- 18** *Protestant gefascineerd door iconen* – Siets Nieuwenhuizen
- 21** *Korte berichten*
- 23** *Liturgieagenda*

Het Jaar van het Geloof in de Rooms-katholieke Kerk heeft Geert Hüsstege geïnspireerd een twaalf-tal iconen te schilderen. Pokrof gaat hierover met hem in gesprek. De actie van de punkgroep Pussy Riot in Moskou heeft veel reacties losgemaakt. Hun veroordeling en de rol van de Russisch-orthodoxe Kerk daarin leidde tot heftige discussies. Alfons Brüning schetst een veelkleurig en genuanceerd beeld. Veelkleurig zijn ook de initiatieven van pastoor Fritz Leinung uit Kleef. Paul Baars vertelt over zijn inzet en brede oecumenische contacten. De Russisch-orthodoxe aartspriester Pavel Adelgeim pleit in een indringende meditatie om vergeving voor de veroordeelde vrouwen van Pussy Riot. Hij weet zich daarbij gesteund door profeten en heilige dwazen uit het verleden. Afgelopen september bracht paus Benedictus een bezoek aan Libanon. Herman Teule gaat in op de betekenis van dit pause-lijk bezoek en van het bij deze gelegenheid onderte-kende document over 'de Kerk in het Midden Oosten.' Ds Siets Nieuwenhuizen, predikant te Oosterhout, vertelt over zijn grote oecumenische belangstelling, waaronder voor de Orthodoxie en haar iconen.

Pokrof wenst u mooie feestdagen en veel inspiratie en leesplezier toe.

Dolf Langerhuizen,
hoofdredacteur

Pokrof verschijnt vijfmaal per jaar en is een uitgave van de Katholieke Vereniging voor Oecumene Athanasius en Willibrord

Redactie: Paul Baars, Wil van den Bercken, Paul Brennkmeijer, Dolf Bruinsma, Geert van Dartel, Josephien van Kessel, Dolf Langerhuizen (hoofdredacteur), Leo van Leijns (redactiesecretaris), Heleen Murre-van den Berg, Katja Tolstaja, Huub Vogelelaar.

Administratie en redactiesecretariaat:
Katholieke Vereniging voor Oecumene,
Biltstraat 121, 3572 AP Utrecht, tel. 030 -
2326907, e-mail: secretariaat@oecumene.nl,
internet: <http://www.oecumene.nl/Publicaties/Pokrof>

De auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen en geven niet de mening van de redactie weer. De redactie is verantwoordelijk voor titels en tussenkopjes alsook voor foto's en hun onderschriften. Voor mogelijke onjuistheden in aankondigingen van liturgievieringen en evenementen kan de redactie niet aansprakelijk worden gesteld. De redactie behoudt zich het recht voor ingezonden reacties in te korten of niet te plaatsen.

Opzeggingen dienen vóór 1 december in Utrecht te geschieden, anders wordt men verondersteld abonnee te blijven. De abonnementsprijs is €20, giro 5679145 (codes voor overboekingen vanuit buitenland: IBAN: NL 61 INGB 0005679145 en BIC: INGBNL2A t.n.v. Tijdschrift Pokrof, Utrecht. Opmaak: VANDARTEL, Oss Drukwerk: Van Stiphout, Helmond.

Een jaar van geloof in twaalf iconen

Icoonschilder Hüsstege nodigt uit tot meditatie in kleuren

Het Jaar van het Geloof is een initiatief van paus Benedictus XVI en is door hem geopend op de 50e verjaardag van het begin van het Tweede Vaticaans Concilie. Dat was op 11 oktober jl. In het bisdom Den Bosch werd het diezelfde dag geopend met een bisschopsliturgie in de Sint-Jan. Twaalf iconen van Geert Hüsstege, Christusmysterieën, stonden in de kathedraal. Dolf Langerhuizen wilde daar meer van weten en belde hem voor een telefonisch interview.

Hoe ben je op het idee gekomen om voor het Jaar van het Geloof twaalf iconen te schilderen van Christusmysterieën?

“Het initiatief van de paus om een Jaar van het Geloof te houden bracht mij op het idee om een serie iconen te schilderen over een aantal belangrijke momenten in het leven van Christus. Enkele jaren geleden vierden we het Paulusjaar (28 juni 2008-29 juni 2009). Ik heb toen een icoon geschilderd van de apostel Paulus met zogeheten *vita*: allerlei facetten uit het leven van de apostel. Zie de twaalf iconen van de Christusmysterieën maar als een vervolg daarop. In het Jaar van het Geloof gaat het allereerst om de persoon van Jezus Christus. Wie is Hij voor ons? Het gaat er om dat mensen onderzoeken en ontdekken wie Christus is. Een icoon is daarbij een meditatie in kleuren.”

Welke iconen heb je geschilderd en waarom? Wat is de relatie van iedere icoon tot het Jaar van het Geloof?

“De aankondiging aan de Moeder Gods, Christus geboorte, de Odracht in de Tempel,

! Icoonschilder Geert Hüsstege (Foto: G. van Dartel).

de Doop in de Jordaan, de Bruiloft te Kana, de Verheerlijking op de berg Tabor, de Intocht in Jeruzalem, het Laatste Avondmaal, de Kruisiging, de Opstanding, Hemelvaart en Pinksteren... Het zijn allemaal momenten uit Christus' leven waarin naar voren komt wie Hij is; wat zijn oorsprong en zijn bestemming is. Kijk maar naar de icoon van de Doop in de Jordaan, dan klinkt Gods stem: 'Dit is mijn Zoon, mijn veelgeliefde'. Iedere icoon verbeeldt een feest dat in de loop van het Jaar van het Geloof gevierd wordt.”

Je hebt ook het plan om via een reizende tentoonstelling op diverse plaatsen een expositie te houden? “De iconen zullen als een reizende tentoonstel-

ling parochies in heel Nederland aandoen. Op dit moment staan er 30 afspraken gepland: parochies, kloosters en abdijen. In Brabant, maar ook in Middenmeer, Hilversum en Putten.”

Geert benadrukt het open karakter van zijn initiatief. “Ook in de protestantse kerken is er een toenemende interesse voor iconen.”

Hij zou het geweldig vinden als de expositie ook in protestantse gemeentes of orthodoxe parochies kan komen. Er zijn inmiddels contacten daarover. Net als het Jaar van Geloof zelf is de iconenexpeditie over de twaalf Christusmysteries bedoeld om op een beeldende wijze te inspireren tot (hernieuwde) kennismaking met het christelijk geloof en tot geloofsverdieping. Het is tevens een gelegenheid om in combinatie daarmee een lezing over iconen of een uitwisseling over de inhoud van het geloof te houden.

| Fragment van Kersticoon (Icoon en foto: G. Hüsstege).

| Bruiloft van Kana (Icoon en foto: G. Hüsstege).

De twaalf iconen zijn gewijd in de Sint-Janskathedraal in Den Bosch op 30 september jl. Kun je iets vertellen over de wijdingsplechtigheid en wat dit voor jou betekende?

“Inderdaad vierden we op 30 september de Goddelijke Liturgie en er was de iconenwijding. Een bijzonder indrukwekkende plechtigheid. Het Tilburgs Byzantijns Koor heeft bijzonder mooi gezongen in de kathedraal; ik heb het ervaren als een stukje hemel op aarde. Na de besprenkeling met wijwater door priester Ton Sip heeft de bisschop, mgr. Hurkmans, de iconen gezalfd en daarmee begon voor mij hun missie. Voor mij was dit een bevestiging dat ‘mijn’ werk nu gewijd, verheven is, waardoor de heilige Geest nu zijn werk kan gaan doen.”

Dolf Langerhuizen

Voor meer informatie over het werk van Geest Hüsstege: www.iconen.nl

Russische gelovigen blijven discussiëren over 'Pussy Riot'

Thema's die in héél Europa spelen

De affaire rond de actie van de punkgroep 'Pussy Riot' in de Christus Verlosserkathedraal van Moskou en het keiharde vonnis van een Moskouse rechter hebben in Rusland tot veel discussie geleid. In de westerse media lijkt de Orthodoxe Kerk daarbij vooral een serviele ideologische dienaar van het autoritaire regime van Poetin. Once again - religie tegenover mensenrechten? En Rusland tegenover Europa? Of toch niet? Het beeld dat bij nader onderzoek naar voren komt is onverwacht veelkleurig. Na het voorlopige einde van de rechtszaak is de discussie meer verschoven naar de rol van de kerk - over Poetin gaat het geleidelijk aan minder. De meningen zijn sterk verdeeld. Het verloop van de discussie laat veel zien over de huidige positie van de Orthodoxe Kerk in de Russische samenleving, zowel in haar eigen zelfbeeld als in de publieke opinie.

| Tijdens het proces.

Om te beginnen: wat is er nu eigenlijk gebeurd? Vlak na het omstreken 'punkgebed' heette het nog dat het vooral een actie tegen Poetin was. De politiek heeft het kennelijk ook zo opgevat. Immers, anders was de zaak niet door de openbare aanklager afgehandeld. Maar het 'punkgebed' gaat niet alleen over Poetin. De - allesbehalve eerbiedige - tekst bevat inderdaad ook hevige kritiek op de kerk en de patriarch, vooral gericht op diens samenwerking met de overheid. Was deze kritiek, samen met de parodie van een liturgisch gebed (een *moleben* in het Russisch), misschien de eigenlijke boodschap, ook gezien de plek waar de actie had plaatsgevonden? Was het dus vooral een kritiek op de Orthodoxe Kerk en haar politieke koers? Was dus de herhaalde formule van "holy shit" in de tekst gemunt op de patriarch en zijn entourage? "Holy shit" is trouwens nog maar een zachte vertaling van het Russisch "sran gospodnia". Er zijn zeker scherpere interpretaties mogelijk.

Reacties

Is het dus heiligschennis en een aanval op de

kerk? Dat was de heftige reactie van aartspriester Vsevolod Tsjaplin, woordvoerder van het ‘Kerkelijke Secretariaat voor de Relaties tussen Kerk en Samenleving’ van het Moskouse patriarchaat. Of was het veeleer een aanval op de Russische cultuur, waarin de Orthodoxe Kerk toch een centrale rol speelt? In deze zin uitte zich de bekende historicus en politicoloog Natalia Narotsjnitskaja, vroeger een gedeputeerde in de Doema (Russische parlement, red.), en een adviseur van het bewind van Poetin. Ze publiceert vaak over geopolitiek en over de bedreigingen van Rusland door het Westen. Later ging ook vader Vsevolod Tsjaplin deze lijn volgen, waarbij hij wel een meer gematigde toon aansloeg (volgens sommigen onder druk van de kerkleiding).

Dat de actie van Pussy Riot blasfemisch was en dus niet te tolereren, daarover waren kerkelijke kringen het redelijk snel eens. En niet alleen zij, want 70% van de bevolking was het er volgens peilingen mee eens. Maar veel verder ging de overeenstemming niet. Gesteld dat het een belediging was, hoe gekrenkt moet een gelovige hierover zijn? En hoe gaat hij het best om met zijn trauma? Zoals bekend zijn tijdens de rechtszittingen een aantal mensen opgetreden die van hun diepgaande trauma’s vertelden. Een zeker showeffect valt hier moeilijk te ontkennen. Maar het is belangrijk te zien dat voor orthodoxe gelovigen de kerk nog, meer dan voor een meerderheid onder westerse christenen, een geheiligde ruimte is die men niet oneerbiedig mag betreden. Kerk en liturgie, niet het individueel gebed, staan centraal in de orthodoxe geloofservaring. Bovendien zijn liturgische vieringen zelfs in de Sovjettijd het enige element gebleven dat niet door de politiek, wetgeving en kerkvervolgingen onmiddellijk werd geraakt. Desondanks, niet iedereen riep om een straf. Aartspriester Pavel Adelgeim uit Pskov, een bekende dissident en tegelijk een mensenrechtenactivist die in de Sovjettijd jaren in een werkkamp doorgebracht heeft, vindt het wel een provocatie, maar ziet geen redenen om er te veel ophef over te maken, om maar te zwijgen van een straf. “De Sovjet-ideologie heeft mij wel gehard”, zei hij in een interview.

Tussenpositie

Een tussenpositie en misschien wel de *mainstream* in de Orthodoxe Kerk wordt ingenomen door de bekende archimandriet Tichon Sjvogu nov, hoofd van het Sretenski-klooster in

Moskou, en vertegenwoordiger van een door waarnemers meestal als traditionalistisch aangeduide richting. Hij is voorstander van een belangrijke rol van de kerk in staat en samenleving en staat tussen de liberalen en fundamentalisten in. Hij vindt het vonnis erg hard, maar vraagt zich vervolgens af hoe de kerk zich kan verdedigen tegen dergelijke aanvallen. Tevens stelt hij: “De kerk heeft hun al vergeven”. Ondertussen brengt diaken Andrej Koerajev, een populaire orthodoxe theoloog en zoiets als een intellectuele *enfant terrible* van de Orthodoxie in Rusland, het ‘punkgebed’ in verband met de Russische ‘ioerodivye’, d.w.z. met ‘narren in de naam van Christus’: in de middeleeuwen bestond in Rusland een vorm van ascese die erop neer kwam dat je je in het openbaar als een gek ging gedragen, wat echter ook de mogelijkheid gaf om hevige kritiek op autoriteiten te leveren.

Veelkleurig beeld

Geestelijken domineren het debat en zij leveren een veelkleurig beeld van de kerk. Hiervoor zijn verschillende redenen. Het heeft ten eerste te maken met de rol van priesters in de maatschappij van vandaag. Voor veel gelovigen is de parochiepriester de belangrijkste autoriteit. “Batjoesjka (‘Vadertje’, aanspreektitel voor een priester), een vraag...” luidt vaak een rubriek in kerkelijke media en op persoonlijke websites van deze priesters. Dat heeft ook te maken met het ontbreken van een definitief officieel, als het ware ‘pauze’lijk statement. Wat de organisatorische structuur betreft is de Orthodoxe Kerk minder centralistisch dan bijvoorbeeld de Rooms-katholieke Kerk. Dit betekent dat er van parochiepriesters en monniken een breed spectrum van meningen naar voren kan komen. De patriarch heeft zich ondertussen terughoudend en onduidelijk geuit, trouw aan een zelf opgestelde diplomatieke richtlijn: geen inmenging in belangen van overheid en justitie, maar wel een appèl voor een barmhartige reactie en een algemene oproep tot een vreedzame oplossing van conflicten.

Toch was de officiële kerkelijke reactie op een open brief met handtekeningen van meer dan 2000 orthodoxe gelovigen in mei een enigszins bruske afwijzing. In de brief werd de kerk verzocht om zich in te zetten voor een lichte straf of zelfs vrijlating van de leden van Pussy Riot. De afwijzing van de patriarch had een negatief effect. Vooral religieuze commentatoren zagen het als schadelijk dat de kerk nog steeds zweeg

over een bovenmatig lang voorarrest, dat trouwens ook vanuit de Russische wetgeving niet te rechtvaardigen was. “Met elke dag die de meisjes in de cel verblijven, raakt de kerk tien gelovigen kwijt”, zo stelde diaken Koerajev.

Anderzijds is het aantal brieven en oproepen tijdens de rechtszitting dat een uitermate harde bestraffing eiste, zeker zo hoog als de pleidooien voor clementie. Vader Aleksandr Sjargunov bijvoorbeeld is al lang een bekend woordvoerder van het kerkelijke fundamentalisme. Hij plaatst de actie van Pussy Riot en de reacties in de media hierop op één lijn met andere aanvallen op de kerk door een goddeloos (vooral westers) liberalisme, dat alleen maar de traditie van het Sovjet-atheïsme voortzet. Dat moet afgestraft worden. Scherpe wederzijdse verwijten, tot het verwijt van ketterij toe, klinken regelmatig in de huidige discussie. Het is voor de kerkleiding dan ook geen gemakkelijke taak om de uiteenlopende fracties en meningen bij elkaar te houden. Vandaar soms de overdosis diplomatie in de formuleringen ‘van boven’.

Verschuivende grenslijnen

Meer dan vroeger kwamen in de discussie dui-

l Punkgroep Pussy Riot (Foto: I. Mukhin).

delijke standpunten naar voren. De grenzen tussen de kampen verlopen echter vaak anders dan men op het eerste gezicht zou vermoeden. Het gaat niet meer alleen om een tegenstelling tussen liberalen en fundamentalisten. Externe waarnemers spreken nu vaker over liberalen, traditionalisten en fundamentalisten, met de kerkleiding ergens dicht bij het traditionele kamp. Maar zelfs dit schema lijkt maar gedeeltelijk van toepassing. Net zo goed zou men een grenslijn kunnen trekken tussen seculiere en religieuze opvattingen of tussen extremisme en een gematigde hoofdstroming. Zo wordt er ook in Rusland in de openbare discussie over gesproken. Achter de diplomatieke acties van de kerkleiding en ook achter veel bijdragen in de openbare discussie merk je de wijdverspreide vrees voor zowel politiek als religieus extremisme, die kenmerkend is voor de Russische maatschappij sinds de chaotische jaren '90. Tegelijk draaien de bijdragen van gelovigen in toenemende mate om de vraag, wat het eigenlijk betekent een orthodoxe christen te zijn, en wat de consequenties zijn voor het persoonlijk gedrag, in een moderne samenleving en tegen-

over een seculiere overheid (die de Russische staat volgens de grondwet nog steeds is).

Geloof en politiek

Vaak staan ook meer traditionele kringen op een scheiding niet alleen tussen kerk en staat, maar ook tussen geloof en politiek. In de mening van veel gelovigen staat de kerk vooral voor genade en vergiffenis, ook tegenover een seculiere overheid. Vader Vsevolod Tsjaplin stelt hier echter tegenover dat de kerk vergiffenis alleen kan toestaan, als er een teken van berouw is. Ook hiermee heeft hij kritiek opgeroepen. Is een zonde hetzelfde als een overtreding van de seculiere wet? Rusland is toch nog steeds geen theocratie, en mag het volgens veel gelovige mensen ook nooit worden. "Hoeveel troepen van het ministerie van binnenlandse zaken hebben wij nodig voor de verdediging van God?" vraagt met een onmiskenbare ondertoon van sarcasme de kerkhistoricus Natalia Beliakova uit Moskou.

Orthodoxe Kerk en Russische cultuur

Maar moet de Russisch-orthodoxe cultuur zich niet verdedigen tegen een "destructief liberalisme" of de "westerse propaganda van een onbeperkte vrijheid"? In dit verband zijn enkele statistische gegevens wel belangrijk. Al enkele jaren lang bestaat er volgens peilingen een aandeel van rond de 80% van de Russische bevolking dat zich als Russisch-orthodox beschouwt. Maar hiervan neemt slechts 5% regelmatig deel aan een kerkdienst. Gezien de centrale betekenis die de liturgie in het orthodoxe geloofsleven inneemt is dat een redelijk irritant cijfer. Bovendien, 40% van de ondervraagden zegt tegelijkertijd dat men eigenlijk niet in God gelooft... Je kunt dan toch wel concluderen dat de zelfidentificatie met de Orthodoxe Kerk vaak niet meer en niet minder betekent dan een vage identificatie met Rusland en de Russische cultuur, waarbij niet helemaal duidelijk is wat men hieronder precies moet verstaan. Ondertussen klagen diverse monniken en priesters over het dalende aantal roepingen en regelmatige kerkbezoekers. Er voltrekt zich dus ook in Rusland een seculariseringsproces.

Tegen deze achtergrond wordt de afgelopen maanden vaker verwezen naar de ware inhoud van een christelijke Orthodoxe religiositeit. Er moet dus een verschil gemaakt worden tussen geloof en slechts een algemene verbondenheid met zoiets als een Russische of zelfs Russisch-

orthodoxe cultuur. Dit was bijvoorbeeld een van de conclusies van een ronde tafelconferentie die niet lang na de bekendwording van het vonnis door de krant *Bolsjoi Gorod* (De grote stad) werd georganiseerd. Dat Orthodoxie niet samenvalt met een oppervlakkig nationalisme of überhaupt met een ideologie, vormt een uitdaging voor catechese en theologische opleiding. In de moderne tijd heeft de kerk volgens de deelnemers – naast een aantal journalisten ook de Moskouse priesters Andrei Zoejevski en Aleksandr Oeminski – een betere kennis van haar eigenlijke religieuze wortels nodig. De discussie over Pussy Riot en de rechtszaak zouden uiteindelijk alleen het extremisme bevorderen, zowel aan kerkelijke als aan politieke zijde. De schrijfster Irina Loekjanova publiceerde op een orthodoxe website een geëngageerd artikel over de onheilspellende vermenging van Orthodoxie en de dromen van een groot Russisch imperium bij veel gelovigen. Het is een vermenging die volgens haar in plaats van naastenliefde vooral ideologische haat heeft voortgebracht. Als gevolg hiervan gaan mensen de kerk op een zeer twijfelachtige wijze verdedigen.

Misschien heeft zij gelijk dat het nationaal-religieuze kamp de overheersende stem is in het concert van reacties. Maar naast het lawaai van fundamentalisten en nationalisten hoor je nu niet alleen liberale geluiden, maar ook stemmen met een echt religieus karakter.

Verrassend genoeg trouwens raakt de antiwesterse toon op de achtergrond wanneer de nadruk niet op de geopolitiek, maar op het geloof gelegd wordt. De manier waarop de laatste tijd over Pussy Riot en de daaraan verbonden rechtszaak wordt gediscussieerd, laat zien dat er geen simpele tegenstelling gemaakt mag worden tussen Orthodoxie enerzijds én mensenrechten of democratische vrijheden anderzijds. Vrijheid van kunst en meningsuiting tegenover vreedzaam samenleven en respect voor religieuze gevoelens – het is niet alleen in Rusland, maar in heel Europa in discussie.

Alfons Brüning

Alfons Brüning is bijzonder hoogleraar 'Orthodoxie, Mensenrechten, Vredesopbouw' op de VU en PThU Amsterdam en wetenschappelijk medewerker aan het Instituut voor Oosters Christendom, Radboud Universiteit Nijmegen.

(Bewerking: Paul Baars)

Hoe Nikolaas, Panteleimon en Theofano mensen bij elkaar brachten

Bijzondere oecumenische initiatieven van pastoor Fritz Leinung uit Kleef

Friedrich (Fritz) Leinung is in 1935 in Elten geboren, een dorp precies op de grens van Duitsland en Nederland.

Als pastoor van de 'Unterstadtkirche' in Kleef heeft hij zich ingezet voor contact met en verzoening tussen de strijdende partijen van de Tweede Wereldoorlog.

Hij heeft daarbij ook oecumenische contacten gelegd in de breedste zin van het woord, o.a. met

anglicanen, protestanten, Grieks-orthodoxen, Joden, hindoes, en de laatste jaren ook met moslims, totdat ziekte hem deze activiteiten onlangs onmogelijk maakte. Paul Baars, die pastoor Fritz Leinung goed kent, schrijft over diens oecumenische contacten, o.a. met de Orthodoxie.

Vanaf 1980 hadden de Duitse en Poolse rooms-katholieke bisschoppen al werk gemaakt van de verwerking van de Tweede Wereldoorlog. Dat maakte het voor Fritz Leinung mogelijk om al in die tijd met zijn parochie contacten in Polen te leggen. Later ontmoette hij een Engelse veteraan, Ray Hamley. Deze was in 1984 naar Kleef gereisd, de stad die hij veertig jaar eerder had gebombardeerd. Hij liep er Fritz tegen het lijf. Het klikte en samen bouwden ze vanuit Kleef een relatie op met de Engelse stad Withby en de anglicaanse en katholieke parochie aldaar. Ze bezochten ook Nijmegen, een stad waar Hamley aan de gevechten had deelgenomen en maakten daar contact met de Valkhofvereniging, die de plaatselijke Nikolaaskapel beheert. Vanaf die ontmoeting hield men in die kapel elk jaar op 4 mei een gebedsbijeen-

Pastoor Fritz Leinung uit Kleef spreekt in de Nikolaaskapel te Nijmegen (2011).

komst, waaraan Nederlanders en Duitsers deelnamen, aanvankelijk informeel in kleine kring, later in het openbaar als geaccepteerd onderdeel van de Dodenherdenking.

Plaatselijke heiligen van de Ongedeelde Kerk

Bijzonder was de manier waarop Fritz Leinung daarbij de kerkelijke contacten organiseerde. Hij greep terug op de geschiedenis van de regio in de vroege middeleeuwen, toen er nog geen duidelijke landsgrenzen waren en er nog één onverdeelde Kerk was met gemeenschappelijke heiligen. Hij schreef daarover een historische roman, *Die Barbarin: Die Geschichte der Adela von Elten*. Daarin combineert hij diverse feiten, heiligenlevens en legenden, met name de legende van de Zwaanridder, waarin Kleef een rol speelt. Het is geen historische studie, maar schetst wel een indrukwekkend tijdbeeld.

Een belangrijk figuur voor Leinung is Otto II (955-983), keizer van het Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie. Hij ziet deze vorst als de eerste Europeaan, die de Romeinen (Byzantijnen), Germanen en Slaven wilde verenigen. Zijn huwelijk in 972 met de twaalfjarige Byzantijnse prinses Theofano (*Latijn*: Theophanu) past bin-

1 Bloemen bij het vredesgebed in de Nikolaaskapel (2011).

nen deze ambitie. Otto II stierf vroegtijdig aan malaria. Theofano werd regentes voor haar jeugdige, al tot koning gekroonde zoon Otto III. Zij regeerde als keizerin met krachtige hand en breidde gewapenderhand het rijk naar het zuiden in Italië en naar het oosten in Bohemen en Polen uit. Ze kreeg vijf kinderen. De dochters Adelheid en Sophia werden abdisen van de kloosters Quedlinburg en Gandersheim. Zo zie je hoe de kerk in die tijd aan de staat gebonden was. Ze stierf vrij jong in 991 in Nijmegen, haar lichaam werd per schip naar Keulen vervoerd en daar volgens haar wens in het Pantaleonklooster aldaar begraven.

De heilige Nikolaas was de patroonheilige van Theophano's familie en bij het huwelijk was mogelijk een relikwie van de heilige Pantaleon ofwel Panteleimon (arts en martelaar, † 305) meegegeven. Zo werden Byzantium en het Rijnland ook door heiligen verbonden.

Bepaalde Russische kronieken kun je zó lezen dat de verering van Sint-Panteleimon via de Duitse prinses Oda uit Trier rond 1100 in het Russische Pskov terecht is gekomen. Het is leuk voor mij om daarover, als ik in Pskov ben, met collega-historici aldaar te speculeren.

Onder invloed van Theofano, met hulp van specialisten uit Byzantium, werden kerken gebouwd of uitgebreid. Sommigen werden gewijd aan de heilige Nikolaas: in Nijmegen, Aken en Kleef. De Nikolaaskerk in Kleef bestaat niet meer. Maar op initiatief van Fritz Leinung is de voormalige gevangenis van de Zwanenburg omgebouwd tot een nieuwe, kleine Nikolaaskapel.

Rond deze gemeenschappelijke vorsten en heiligen van vóór het schisma van 1054 en de plaatsen die daar nog aan herinneren, bouwde Fritz zijn oecumenische activiteiten op: de gebedsviering van 4 mei in de Nijmeegse

Nikolaaskapel en het jaarlijkse begin van het Sinterklaasfeest in Kleef in de Nikolaaskapel aldaar. Met de van oorsprong Duitse koningin Richeza van Polen (1000-1063, zalig verklaard) en met Aldelbertus van Praag (bisschop en missionaris, 956-997) ondersteunde Leinung de nieuwe banden met Polen.

Theofano

Via Theofano werd de historische band tussen het Rijnland en Byzantium nieuw leven ingeblazen. Op de 'Katholikentag' in Aken van 1990 legde men contact met de toenmalige Grieks-orthodoxe bisschop van Duitsland, Augustinos. Men vroeg hem of hij wilde meedoen met de herdenking van de duizendste sterfdag van Theofano het jaar daarop. De bisschop zegde onmiddellijk toe.

Men besloot een pelgrimage te organiseren langs dezelfde route die Theofano in 991 had afgelegd. Het begon op 31 mei 1991 met een Orthodoxe Goddelijke Liturgie in de 'Unterstadtkirche' in Kleef. Men wijdde daar een Nikolaasicoon voor de nieuwe Nikolaaskapel in Kleef. 's Avonds was er een Orthodoxe vesperdienst in de Petrus Canisiuskerk te Nijmegen. Hierbij waren aanwezig de Grieks-orthodoxe bisschoppen Panteleimon uit Brussel en Maximos uit Rotterdam en bisschop Huub Ernst uit Breda. Zondag 1 juni 1991 gingen 300 mensen aan boord van de rondvaartboot 'De stad Emmerich': katholieken, protestanten en orthodoxen, onder wie bisschop Maximos en de katholieke bisschop van Münster, Reinhard Lettman. De Valkhofvereniging had een Theofano-lied gecomponeerd, dat door een jongerenkoor gezongen werd. Er waren ook Griekse emigranten uit Athene aan boord, waaronder een meisje met de naam Theofano, een naam die in Griekenland weinig voorkomt. Ze was een bekende van bisschop Augustinos, die haar gedoopt had. Ze speelde fluit op het schip. In de haven van Keulen stonden nog eens 300 mensen op de kade te wachten. In processie ging men naar de Pantaleonkerk, waar een katholieke hoogmis gecelebreerd werd. Daarna was er een gezellig samenzijn.

Mogelijkheden en grenzen

Iedereen was bij alle vieringen aanwezig, maar er bleven grenzen bestaan. Intercommunie was (en is) niet mogelijk. Pastoor Leinung vindt dat pijnlijk, maar schrijft ook: "Je moet die verschillen respecteren en verdragen." Bisschop Augustinos hield een toespraak, waarin hij

teruggreep op een legende over de hel, waarin de mensen ruggelings aan elkaar vastgebonden zitten. De verschillende confessies zitten volgens hem ook zo vast door hun wederzijdse vooroordelen. Daardoor kunnen ze elkaar niet open ontmoeten. Fritz had in zijn studietijd al de heilige berg Athos bezocht. Nu kreeg hij er veel hartelijke Grieks-orthodoxe contacten bij. Maar ook daar bleken grenzen. In Griekenland vertelde iemand hem: "Wanneer onze bisschop aan zo'n pelgrimage zou hebben meegedaan, zou hij onmiddellijk weggestuurd worden!"

Jezelf zijn in contact met andere tradities

Persoonlijk heb ik veel van Fritz geleerd. Hij actualiseert heel creatief de oude lokale geschiedenis. Hij is oecumenisch op een unieke manier. Hij blijft zichzelf en respecteert ook de regels en grenzen die er helaas bestaan. Maar hij overstijgt ze ook. Een voorbeeld: een hindoe familie vroeg hem aan een uitvaart deel te nemen. Hij wilde eerst niet: "Ik ben een katholiek priester, ik weet helemaal niet hoe zo iets gaat". "Dat geeft niets, de oudste zoon gaat voor in de viering. U hoeft alleen een gebed te doen". Fritz is toch gegaan en heeft naar voren gebracht: "Gandhi heeft gezegd: alle hindoes kunnen het Onze Vader bidden." Vervolgens bad hij het ook. Je moet er maar op komen! Iedereen was tevreden en het was niet zijn laatste hindoeïstische uitvaart.

Nikolaaskapel op het Valkhof (gebouwd eind 10de eeuw).

Kleine traditie ontstaan

Nikolaas, Richeza, Panteleimon en Theofano vormen dus ook nu nog bruggen tussen mensen: Er is een jaarlijkse herdenking van de sterfdag van Theofano op 1 juni in Keulen.

In de Nikolaaskapel bevinden zich sinds 1985 een drieluik met een icoon van de heilige Nikolaas in het midden, keizer Otto II links en keizerin Theofano rechts, en een maquette met een vredesgebed (zie foto p. 10), geïnspireerd op de heilige Nikolaas.

Kort na 1991 is er in Nijmegen een kleine Grieks-orthodoxe parochie ontstaan, die de tweede zaterdag van de maand bijeenkomt in de Nikolaaskapel op het Valkhof. Het is voor hen een symbolische plek, toegewijd aan de heilige Theofano (waarschijnlijk een andere, een Byzantijnse keizerin uit de 9e eeuw). Die naam betekent: Godsverschijning. Maar het is ook een wat onhandige plek. De kapel is één van de oudste kerken van Nederland, een rijksmonument. Je mag er nog geen spijker in de broze muren slaan. Maar dat deert de priester, vader Georgios, niet: "Het geeft niets. Als het moet, vier ik de Liturgie wel buiten in het park!"

Mensen van de Unterstadtkirche in Kleef, de Valkhofvereniging en het Vredescentrum in Nijmegen richtten in 1994 de organisatie 'Buren zonder Grenzen/Nachbarn ohne Grenzen' op. Hoofddoel is het gezamenlijk herdenken van de Tweede Wereldoorlog door Nederlanders en Duitsers. Daarbij houdt men in de lijn van pastoor Leinung de gedachtenis van Theofano en Nikolaas levend op 4 mei en op 6 december. De werkgroep is oecumenisch in de breedste zin van het woord: gelovigen en niet-gelovigen, katholieken, protestanten en orthodoxen, Nederlanders en Duitsers. De herdenkingen zijn wel kleinschaliger geworden en er zijn minder hoogwaardigheidsbekleders bij betrokken. Er zijn geen Goddelijke Liturgieën meer of hoogmissen, maar eenvoudige gebedsvieringen, waarbij vaak wel een priester of dominee aanwezig is. Daarna zijn er algemene bijeenkomsten waaraan iedereen kan meedoen. De mensen respecteren elkaars overtuigingen en blijven intensief met elkaar in gesprek.

Paul Baars

Literatuur:

Friedrich Leinung, *Wege zu einander. Gemeinde unterwegs im Dienst der Versöhnung*. Z.j., z.p.
 Friedrich Leinung, *Die Barbarin: Die Geschichte der Adela von Elten*, uitgeverij Beek, Kleve, z.j.

"Rusland was altijd een land dat op zoek was naar liefde." De Gezegende Basilius de Dwaas, een nar om Christus' wil, 15e eeuw, afbeelding uit H.Basiliuskathedraal in Moskou.

‘Vergeef het toch, alstublieft!’

Hoe om te gaan met provocaties als van Pussy Riot

Rusland schokte en schreeuwde alsof er in Moskou een bom was afgegaan. De één noemt het een ‘parodie’, de ander een ‘punk-moleben’. Je mag de orde in een kerk niet verstoren. Toch gebeurt dat al eeuwen door profeten, arme sloebbers, asceten en heilige dwazen. Ze deden het niet uit kwaadwilligheid, maar zochten daarbij de inhoud. Deze meisjes¹ leven in een heel ander milieu met een andere mentaliteit en gedragen zich volgens sommigen zelfs onwaardig.

Christus veroordeelde zondige vrouwen niet zomaar. Hij vroeg: ‘Vrouw, waar zijn degenen die jou beschuldigen? Heeft iemand je veroordeeld?’ Ze antwoordde: ‘Niemand, Heer’. ‘Ik veroordeel je ook niet. Ga heen en zondig niet meer.’ (Joh. 8, 3-11)

Deze woorden van Christus had de patriarch kunnen herhalen. Maar dat deed hij niet. De meisjes werden naar de gevangenis gestuurd en men eiste een veroordeling van zeven jaar.

Dat zijn de droge feiten. Maar wat is de geestelijke betekenis daarvan? Het is geen geheim: in het bewustzijn van de meeste gewone mensen groeit het protest tegen de macht² en tegen de kerkelijke elite, die is ingegroeid in haar structuren. Het volk ergert zich aan haar pracht en praal, hypocrisie, eigenwijsheid en willekeur, zaken waarvoor Christus de Joodse elite ook al veroordeelde. De kerk is nu een van de rijkste bezitters van onroerend goed geworden van het land, heeft invloed op de scholen en het leger en houdt zich bezig met ideologie en politiek. Je ziet nu een clericalisering van de burgerlijke maatschappij. Het draait allemaal om onvrede over de symfonie tussen de macht en de patriarch.

De meisjes drukten hun politiek protest uit in de vorm van een niet-traditioneel gebed, verpakt in extravagantie. Een gedicht zoekt geen vorm. Het is een stem, een stem van louter protest, die in het bewustzijn van de massa’s is opgeborreld. Voorlopig zweven de reacties rond op het niveau van ‘heiligschennis’ en ‘godslastering’. Maar de meisjes antwoordden daarop: “Wij waren aan het bidden”.³ Ik zie geen reden om hun persoonlijk getuigenis niet te geloven.

‘Hanna heeft heel lang gebeden tot God, en Eli keek naar haar lippen. En toen Hanna sprak vanuit haar hart, terwijl haar stem niet hoorbaar was, toen dacht Eli dat ze dronken was. En hij zei: ‘Hoe lang wil je nog dronken zijn? Wordt maar nuchter van de wijn en ga weg van het gelaat van God.’ Maar Hanna antwoordde: ‘Nee, mijn heer, ik ben een vrouw die teneergedrukt is. Ik dronk geen wijn of sterke drank, ik stort mijn hart uit tegenover God. Je moet deze slavinnen niet beschouwen als een onfatsoenlijke vrouw, immers, vanuit mijn spijt en droefheid heb ik tot God gesproken. En Eli antwoordde: Ga in vrede, en de God van Israël zal je wensen vervullen.’ (1 Sam 1, 12-17)

Voor veel mensen is de maatschappelijke rol die de meisjes vervullen belangrijker dan hun innerlijke wereld. Ze vervullen een profetische rol, een gave, waarvan ze zichzelf nog niet bewust waren. Sommigen hebben de verdenking dat het uit het westen komt. Maar waarom zijn we bang om hier de mogelijkheid toe te laten van een goddelijke inspiratie? Hun maatschappelijke rol komt hun duur te staan. De meisjes moesten ontdekken wat de prijs was. Je ziet wat de macht doet. Maar die moet ook een prijs betalen, en niet zo’n geringe ook. Op het spel staat de geloofwaardigheid en het vertrouwen, zonder welke noch de macht noch de kerk kunnen bestaan.

Middeleeuwse Russische icoon van de Gezegende Basilius en Johannes van Moskou, beide heilige dwazen.

De wetgever voerde artikel 213 aan: "hooliganisme door politieke overtuiging", en maakte de meisjes zo tot politieke gevangenen. Een woord is niet niets. Je mag religieuze gevoelens niet kwetsen. Dat is een ethisch uitgangspunt. Maar juridische inhoud heeft deze gedachte niet. Mensenrechtenactivisten hebben hen al gewetensgevangenen genoemd. Maatschappelijke stemmingen veranderen heel snel. Het volk spreidde op de weg palmtakken voor Christus uit en schreeuwde 'Hosanna'. Drie dagen later schreeuwden ze 'Kruisigt Hem, kruisigt Hem'. De 46% die nu (in enquêtes, *vert.*) schreeuwen 'Kruisigt hen', kunnen vervuld worden van medelijden, wanneer de meisjes eenmaal veroordeeld zijn. Rusland was altijd een land dat op zoek was naar liefde. 'De Geest waait, waarheen Hij wil en je hoort Zijn stem, maar weet niet waar die vandaan komt en waar die naar toe gaat' (Joh. 3,8). Het volk heeft altijd medelijden met vervolgd en dat slaat als een boemerang op het regime terug.

De macht heeft geen greep op ideeën en op het geweten. De aanklagers, zij die met stenen gooien, zullen zelf veroordeeld worden. In het bewustzijn van het volk zullen de meisjes oplichten als beelden van christelijke martelaren. Ze zullen nationale heldinnen worden. Ze hebben hun overtuiging naar voren gebracht en hebben daarvoor geleden. Het lot van het eerste vogeltje is altijd bitter, maar later vol roem. De meisjes verdienen dit vanwege hun morele kwaliteiten. Maria van Egypte⁴ leidde een zedeloos leven en was zich niet bewust van haar speciale opdracht. Maar onvoorspelbaar zijn de wegen van de Heer.

De kerkelijke elite probeert macht uit te oefenen in de maatschappij. Stop dat proces! Het vuur begint door een lucifer en eindigt in een brand. Daarvan zijn in de historische herinnering genoeg getuigenissen. De patriarch moet zijn macht gebruiken om de meisjes vrij te krijgen. De mogelijkheid is er nog. Verknoei die niet.

Vader Pavel Adelgeim

Vader Pavel Adelgeim is Russisch-orthodox aarts priester te Pskov.

Deze tekst is met zijn toestemming vertaald en in Pokrof geplaatst.⁵

(Vertaling: Paul Baars)

¹ In de Russische discussie noemt men de leden van 'Pussy Riot' steeds "de meisjes" (*vert.*).

² Het overheidssysteem, het regime, heet in de Russische discussie vaak "de macht". (*vert.*).

³ Een van de punkvrouwen, Maria Alyochina, gelooft uitdrukkelijk in God en verwoordde dat in enkele vrije religieuze gedichten, die in het Engels vertaald zijn.

⁴ Maria van Egypte, 4^e eeuw. Haar heiligenleven vertelt dat ze in Egypte en later Jeruzalem als prostituee werkte en later een nieuw leven begon als kluizenares in de woestijn.

⁵ Vader Pavel ziet in de Orthodoxe Kerk van zijn land twee soorten emotionele reacties: voortdurend boos zijn óf zichzelf steeds weer slachtoffer voelen. Beide reacties brengen de kerk niet verder. Hij pleit, zoals in deze tekst, voor een andere, meer bijbelse houding: die van de vergeving. Geleidelijk kreeg hij meer steun voor dit standpunt. (*vert.*)

Paus Benedictus bezoekt Libanon

'Apostolische Exhortatie' over Kerk in Midden-Oosten ondertekend

Van 14 tot 16 september 2012 bracht Paus Benedictus XVI een bezoek aan Libanon. Hij had daar een bijzonder druk programma, vol ontmoetingen met vertegenwoordigers van alle locale kerken, met politieke leiders en met moslims. Het

bezoek gold echter niet alleen maar Libanon. Direct na aankomst ondertekende hij in de Melkitische Sint-Paulusbasiliek te Harissa in de buurt van Beiroet de Apostolische Exhortatie Ecclesia in medio oriente ('De Kerk in het Midden-Oosten'). Het gaat om het officiële slotdocument van de Bijzondere Bisschoppensynode die in oktober 2010 te Rome plaatsvond over de situatie van de christenen in het Midden-Oosten, waarmee niet alleen de Arabische landen bedoeld worden maar evenzeer Turkije, Iran en Israël. Herman Teule geeft een korte presentatie met enige toelichting.

Gezien de gespannen toestand in de verschillende staten van de regio hebben velen uitgekeken naar deze tekst. Hij biedt een analyse van de situatie van de Katho-

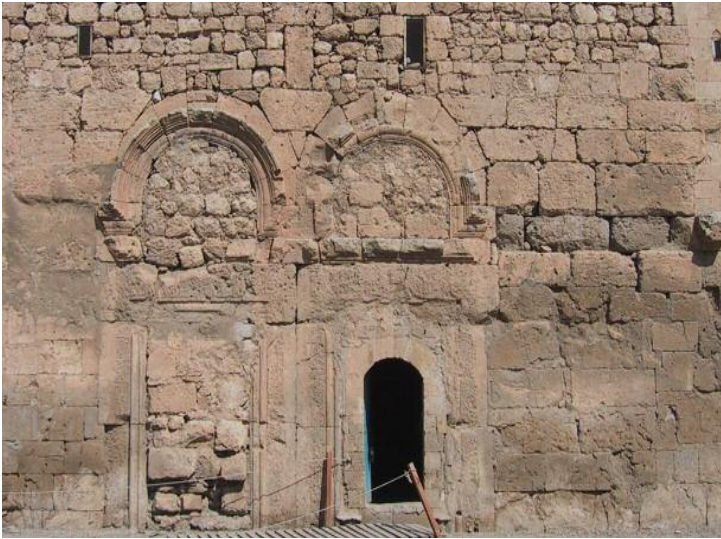

Poster ter gelegenheid van pausbezoek aan Libanon, september 2012.

lieke Kerk in het Midden-Oosten, maar beoogt vooral een visie voor de toekomst te geven.

Pluriformiteit christelijke traditie

Op verschillende plaatsen gaat de paus in op de veelkleurigheid van de Katholieke Kerk. Positief spreekt hij over de verschillende oosterse kerken binnen de katholieke traditie en over de rijkdom van hun eigen liturgie, theologie, spiritualiteit en kerkorde. Hij herhaalt het *commitment* van Rome ten aanzien van de diverse kerken *sui iuris* (= 'van eigen recht', d.w.z. met verregaand eigen kerkelijk gezag binnen de *Catholica*, red.). Daarnaast noemt hij ook verschillende malen de aanwezigheid van de Latijnse traditie, die zoals we zullen zien in het oosten steeds belangrijker wordt. Het document is in de eerste plaats de vrucht van een katholieke bisschoppensynode, vandaar de begrijpelijke nadruk op de oosters-katholieke en de Latijnse tradities. De niet-katholieke kerken worden echter niet vergeten. In een lang hoofdstuk wordt aandacht gegeven aan de oecumene met de orthodoxe kerken en de reformatorische "kerkelijke gemeenschappen". Deze laatste aanduiding

Het christendom van het Midden-Oosten gaat terug op de vroegste tijd van het christendom. Een van de oudste kerken ter wereld, de Jakobuskerk (4e eeuw) in Nusaybin, de oude Syrische stad Nisibis, thans in Zuid-oost-Turkije (Foto: L. van Leijssen).

voor de groeiende protestantse gemeenschap in het Midden-Oosten is niet onopgemerkt gebleven. Volgens sommigen zouden de protestantse leiders de oecumenische ontmoeting van de paus met de andere kerken op de dag van zijn vertrek om die reden geboycot hebben: de term suggereert dat ze geen volwaardige kerken zouden zijn.

Wat het gesprek met de orthodoxe kerken betreft wordt ingegaan op de feitelijke situatie van grote vermenging, bijvoorbeeld door huwelijken, en wordt gepleit voor een *communicatio in sacris* (= 'delen in elkaars sacramenten', red.), zelfs met betrekking tot het vieren van de eucharistie: een realistische inschatting en een goedkeuring van de lokale praktijk. Opvallend is ook de positieve waardering voor de Raad van Kerken in het Midden-Oosten, waaraan de verschillende oosters-katholieken volop meewerken tezamen met protestanten en "orthodoxen".

De Exhortatie gaat ook uitgebreid in op een nieuwe ontwikkeling: de groeiende aanwezigheid van katholieke gastarbeiders uit de Philippijnen of Zuid-India - in het eerste geval van de Latijnse ritus, in het laatste geval vaak behorend tot de Syro-malabaarse of de Syromalankaarse Kerk). De economische grootmachten van de regio, Saoedi-Arabië en de Golfstaten, doen in toenemende mate een beroep op buitenlandse arbeidskrachten.

Onder hen zijn veel christenen, die vaak moeilijkheden ondervinden bij het uitoefenen van hun godsdienst, - hoewel de laatste jaren in de Golfstaten een aantal nieuwe kerken is ingewijd - en daarnaast economisch worden uitgebuit. De discriminatie en onrechtvaardige behandeling van deze geloofsgenoten worden uitdrukkelijk aangeklaagd.

Interreligieuze dialoog

De paus gaat uitgebreid in op de dialoog met de andere godsdiensten van de regio, in de eerste plaats met het jodendom en daarnaast met de islam.

Theologisch vinden we hier niet veel nieuws in vergelijking met een aantal eerder

gepubliceerde documenten zoals *Nostra Aetate* (1965) of andere teksten van Vaticanum II. Belangrijk is echter hier dat de paus ook werkelijk de noodzaak van het theologische gesprek benadrukt. Niet alleen de "dialoog van het dagelijks leven" is belangrijk - er zijn genoeg bisschoppen in de regio die dit niveau het meest haalbare achten -, ook het gesprek op theologisch niveau, tussen experts, wordt naar voren geschoven. Katholieke theologische centra worden aangemoedigd deze weg in te slaan.

Wat het gesprek met de islam betreft wordt echter een aantal punten van samenleven scherp gesteld. Het gaat niet op om de christenen als een soort getolereerde minderheid te beschouwen, hoe positief die tolerantie soms in de praktijk kan uitpakken, bijvoorbeeld het gemak waarmee men kerken kan bouwen, zoals in Syrië of Irak, of een méér dan proportionele politieke vertegenwoordiging in Iran of Noord-Irak. Tolerantie is echter niet voldoende. Doorheen hun geschiedenis hebben de christenen bijgedragen aan de opbouw van de beschaving in het Midden-Oosten. Men kan hier denken aan de participatie van de christenen aan de opkomst van het Arabisch nationalisme in de 19^e en 20^e eeuw. De Exhortatie geeft zelf het voorbeeld van de christelijke bijdrage aan de *Arabische Renaissance* (19^e eeuw), toen mede door de bijdrage van de christenen

(de Exhortatie spreekt zelfs overdreven van een pioniersrol) er een nieuwe wind waaide door de Arabische wereld op cultureel, economisch en wetenschappelijk vlak. In de eerste helft van de 20^e eeuw speelden christenen een grote rol bij de uitbouw van de nieuwe staten in de regio, zoals Syrië en Irak. In de huidige tijd dragen christenen bij aan de samenleving door hun uitgebreid netwerk van scholen en hospitalen waar ieder, christen of niet, welkom is “als was hij Christus”.

Op grond hiervan moeten christenen niet alleen genoeg nemen met tolerantie, maar hebben ze als autochtone burgers naast plichten ook rechten. In dit verband spreekt de paus over onvervreembare rechten die samenhangen met de waardigheid van de menselijke persoon: mensenrechten dus en de daarmee samenhangende vrijheid van godsdienst. Dit zijn noties die niet zomaar opzij geschoven kunnen worden door ze te beschouwen als een christelijke aangelegenheid en die daarom niet of minder zouden gelden binnen een islamitische samenleving. Vandaar dat elke dwang in godsdienstige zaken, hoe subtiel ook, tegengesteld is aan de wil van God. Uiteraard denkt de paus hier aan verschillende, vaak subtiele vormen van discriminatie op administratief, politiek en cultureel vlak of ook in de persoonlijke sfeer, zonder ze overigens met name te noemen; die godsdienstvrijheid is bij uitstek thema voor reflectie in de interreligieuze dialoog.

In verband met (vooral) de islam - maar men kan ook aan bepaalde ontwikkelingen binnen Israël denken - roept de paus op tot het ontwikkelen van een gezonde vorm van “laïciteit”, het erkennen van de eigenheid van de politieke én van de godsdienstige wereld, die elkaar niet mogen gebruiken of instrumentaliseren voor eigen doeleinden. Godsdienst moet daarom niet uit de publieke sfeer geweerd worden en is niet louter een persoonlijke aangelegenheid - de paus drukt zijn begrip uit voor sommige religieuze leiders uit het Midden-Oosten die bang zijn voor een dergelijk “secularisme” -, maar het godsdienstige en politieke veld moeten “in éénheid en onderscheidenheid” samenwerken voor het algemeen belang. Dit is een duidelijke kritiek op de bekoring van het fundamentalisme, dat er juist in bestaat om het geopenbaarde Woord van God niet autonoom te laten, het Zelf te laten spreken, maar het te gebruiken als rechtvaardiging van een eigen politiek.

Emigratie

Uiteraard gaat de Exhortatie in op het grote probleem van de emigratie van talrijke christenen uit de regio. Deze wordt niet goedge maakt door de immigratie van talloze katholieken (voor het merendeel behorend tot de Latijnse Kerk) in de Golfstaten, een nieuw pastoraal probleem. De aanwezigheid van deze ‘gastarbeiders’ is echter van een andere orde: ze maakt het vertrek van autochtone christenen niet ongedaan.

Er is groot begrip voor de realiteit van de verscheurende keuze die families er toe aanzet om te vertrekken en hun eigendommen te verkopen om elders in waardigheid, vrijheid en veiligheid hun geloof te kunnen uitoefenen. Tegelijkertijd wordt benadrukt dat het vertrek van de christenen uit de regio het einde betekent van een veelkleurige traditie van samenleven die juist de eigenheid en aantrekkelijkheid van het Midden-Oosten uitmaakt. Zonder christenen is het Midden-Oosten zichzelf niet meer! Overigens gaat de paus nauwelijks in op de wijze waarop vertrokken christenen nog mede richting geven aan de koers die de christelijke gemeenschappen aan het zoeken zijn.

Slotbeschouwing

De Exhortatie is duidelijk een document van de Katholieke Kerk, met veel aandacht voor de rol van de katholieke patriarchen en bisschoppen van de verschillende oosters-katholieke kerken *sui juris*. Begrijpelijk natuurlijk als men de Exhortatie beschouwt als slotdocument van een katholieke bisschoppensynode. Het komt me voor dat de boodschap van het document, een oproep tot het erkennen van de rechten van de christenen, nog krachtiger zou klinken als het uitgegaan was van alle christelijke “gemeenschappen” in de regio. Protestant en vooral orthodoxen verkeren in dezelfde situatie en worden geconfronteerd met dezelfde uitdagingen van minorisering, het opkomen voor rechten en het zich affirmeren als volwaardige burgers. Met name de realisaties tijdens de Arabische Renaissance en de participatie aan het ontwikkelen van een Arabisch nationalisme waren mede, misschien zelfs vooral, een zaak van verschillende orthodoxe kerken.

Het is natuurlijk interessant de uiteindelijke slottekst te vergelijken met het oorspronkelijke werkdocument van de synode, het *Instrumentum laboris*. Wat is er gehandhaafd, wat is verdwenen? Het meest opvallend is de concreet-

heid van het interne maar publieke werkdocument, waar meer man en paard genoemd worden dan in de uiteindelijke slottekst en waar de moeilijkheden en uitdagingen concreet worden gesignaleerd. Specifieke zaken zoals liturgische vernieuwing, aanpassing van de oude en waardevolle traditie aan de taal van de jongeren, de vorming van Arabische christelijke journalisten, moderne media als middel van christelijk getuigenis, het belang van een christelijk-Arabische theologie, de vrijwel onmogelijkheid voor moslims om over te gaan tot het christendom, een gemeenschappelijke datum voor Pasen en Kerstmis enzovoorts, laten zien

dat de algemene richtlijnen van de Exhortatie een concrete vertaling behoeven in de praktijk. De duidelijkheid echter waarmee de paus pleit voor de rechten van de christenen in het Midden-Oosten maakt dat de Exhortatie gelukkig veel meer is dan een louter diplomatiek document. Men kan er mee verder!

Herman Teule

Prof. dr Herman Teule is hoogleraar oosters christendom te Nijmegen en directeur van het Instituut voor Oosters Christendom aldaar.

Tussen Utrecht en 'Hagion Oros'.

Hoe een protestant gefascineerd raakt door iconen.

De icoon is inmiddels een universele christelijke geloofsuitdrukking geworden, die ook bij christenen van westerse traditie een belangrijke weerklank heeft gevonden. Het is als het ware een gave die de Orthodoxie gedurende de laatste eeuw aan het westen heeft (terug)geschonken. In onze

Nederlandse kerkgebouwen vinden we niet zelden in meerdere of mindere mate iconen in de liturgische ruimte.

Men ontvangt niet alleen maar iconen, maar westerse christenen zijn ze ook soms zelf gaan schilderen, vaak in de leer bij een orthodoxe leraar. Zo ook ds C. (Siets) Nieuwenhuizen die te Oosterhout (N.-Br.) predikant is in een gemeente van de Protestantse Kerk in Nederland. Hij heeft een grote belangstelling voor de oecumene, en daarbinnen een bijzondere plek voor de Orthodoxie en haar iconen.

Hieronder hoe het zo ver heeft kunnen komen.

Icoon van Johannes Chrysostomos, door de monnik Kartsonas, Athos (Foto: C. Nieuwenhuizen).

In de jaren '80 van de vorige eeuw studeerde ik aan de Theologische Faculteit van de Universiteit van Utrecht. Een extraneus-opleiding naast mijn dagelijkse werk. Ik volgde er

ook de colleges 'Vroege Kerkgeschiedenis' van de gnosiskenner dr. Hans van den Broek, onder meer over het leven en het werk van de Griekse

kerkvader Johannes Chrysostomos, de ‘Guldenmond’. De liturgie die aan Johannes Chrysostomos wordt toegeschreven en die tot op vandaag gevierd wordt in de oosters-orthodoxe kerken, lazen wij tijdens college in het Grieks. Van den Broek nam ook een opname mee van deze Goddelijke Liturgie, waarvan we telkens een gedeelte beluisterden.

Beginervaring

Die ervaring van schoonheid, een combinatie van Griekse liturgische taal en muziek, staat aan het begin van mijn interesse voor de oosters-orthodoxie. In die jaren maakte ik met vrienden verschillende vakantie-reizen naar Griekenland, onder meer naar de *Hagion Oros*, de ‘Heilige Berg’ Athos.

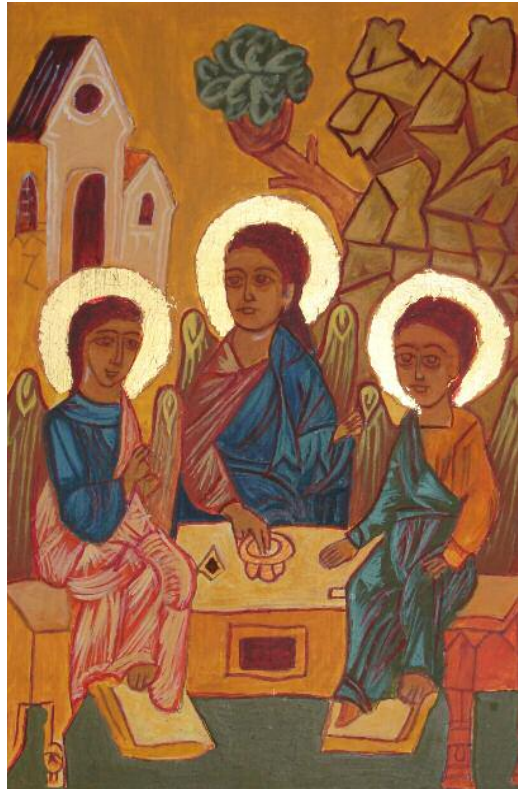
In een van de kleinere skiti’s ontmoette ik de monnik Kartsonas. Samen met een jongere leerling was hij bezig met de bouw van een kerk. Een indrukwekkende opdracht die vele jaren in beslag zou nemen. Op de vraag wanneer de bouw van de kerk zou zijn afgerond, was zijn antwoord: “Dat weet alleen God.”

Dagelijks gingen de vieringen door in een kleine, bescheiden kapel. Om de bouw mogelijk te maken, zamelde Kartsonas gelden in door het ‘schrijven’ (= schilderen) van iconen. Hij schilderde voor mij een icoon van Johannes Chrysostomos. Via de liturgie kwamen de iconen in beeld.

Geloofstaal

Komend uit een orthodox-protestantse wereld waarin het Woord een centrale plaats inneemt, leerde ik de wereld van iconen – verbeeldingen – kennen. Aanvankelijk was dat een vreemde wereld of anders gezegd, met een uitdrukking uit een gebed van H. Oosterhuis “vreemd vertrouwd”, vol symboliek en zeggingskracht. Ik leerde ontdekken dat het in de wereld van de iconen niet gaat om reële afbeeldingen, maar om de expressie van een geloofswerkelijkheid, een ‘geloofstaal’. Mensen op iconen zien er onalledaags uit, want iconen verbeelden een nieuwe werkelijkheid. De ogen zijn vaak groot en wijd open: ze hebben oog voor een werkelijkheid die onzichtbaar is. Het voorhoofd is hoog. Dat is een uitdrukking van de kracht van de Geest. De neus is veelal lang en dun en ruikt de zoete geur van Christus. De kleine oren zijn gespits op het horen van een inwendige stem.

Samengevat: mijn geloofstaal kreeg steeds meer de klank van het *geheimenis*. En via de ico-

Gastmaal bij Abraham (Icoon en foto: C. Nieuwenhuizen).

nen groeide het besef dat ook onze woorden ontoereikend zijn om de geloofswerkelijkheid uit te drukken. Geloven kreeg voor mij steeds meer het karakter van een tekstgedeelte uit een lied van Jan Wit, dat zegt over de mens: “Door een geheimenis omsloten (...) gaat hij op alle dingen in.” (*Liedboek voor de Kerken*, Gezang 480, 4).

Geraakt door iconen

Een aantal jaren geleden maakte ik kennis met de cursus ‘icoonschrijven’, verzorgd door een Roemeense lerares. Zij leerde mij dieper door te dringen in de mystieke betekenis van de iconen. Toen we mochten kiezen uit een aantal voorbeeld-iconen om die zelf te gaan schilderen, viel mijn aandacht op een Russische voorstelling van de oudtestamentische Triniteit uit het begin van de 16^e eeuw. Het viel me op dat de meeste cursisten, afkomstig uit de rooms-katholieke traditie, kozen voor Maria-iconen of engelengestalten. Mijn keuze voor deze Triniteitsicoon hangt samen met mijn theologische belangstelling voor systematische theologie.

De vroege voorstelling van de Triniteitsicoon gaat terug op het bijbelverhaal uit Genesis 18 over het gastmaal bij Abraham. Op de voorgrond de drie engelgestalten, in de christelijke traditie van het Oosten geduid als Vader, Zoon en heilige Geest. De middelste gestalte zegent de inhoud van de kelk. De rechterengel doopt zijn hand in een schaal en de linker strekt beide handen naar voren. De achtergrond verbeeldt het huis van Abraham waarin het gastmaal plaatsvindt. Boven de middelste engel staat een boom, die de schepping aanduidt en rechts een rotsachtig, terrasvormig landschap. De voorstelling is van een stralende eenvoud.

Voor een volgende icoon koos ik voor de weergave van Johannes Chrysostomos, wiens feest in de Byzantijnse traditie gevierd wordt op 13 november. Geboren in Antiochië in 347, hoofdstad van het toenmalige Syrië, kiest hij aanvankelijk voor een monnikenbestaan in de eenzaamheid. Kort voor zijn veertigste levensjaar wordt hij tot priester gewijd. Hij zal het

uiteindelijk tot aartsbisschop van Constantinopel brengen. Hij wordt bekend en geliefd om zijn gloedvolle preken. Vandaar dat men hem - waarschijnlijk later, na zijn dood in 407 - de naam 'Guldenmond', *Chrysostomos*, heeft gegeven. In Constantinopel raakt hij in conflict met het keizerlijk hof van keizerin Eudoxia, dat in luxe leeft ten koste van een verarmde bevolking. Door zijn sociale opstelling wordt hij een geliefde bisschop bij het volk.

Johannes Chrysostomos

Wat mij boeit in deze aartsbisschop van de hoofdstad van het Byzantijnse Rijk, is allereerst zijn onafhankelijke en krachtige stellingname tegenover het keizerlijk gezag. Hij zocht ook geen populariteit. Zo placht de gemeente naar heidense gewoonte aan het slot van de preek en ook bij hoogtepunten tussendoor, te klappen. Johannes keerde zich fel tegen deze gewoonte: "Wat moet ik met uw bijval? Bewijst deze door daden." Daarop antwoordde de gemeente met dubbel applaus! (Uit: H. Echter-nach, *Kerkvaders, ketters en concilies*, 1965)

In de tweede plaats blijft de Goddelijke liturgie die aan deze Johannes Chrysostomos wordt toegeschreven, een bron van liturgische schoonheid en aanbidding, ook voor mij. 'Heilige God, Heilige Sterke, Heilige Onsterfelijke, ontferm U over ons', zoals de lofzang van het Trisagion luidt.

Groeiproces

De belangrijkste stap in de richting van de wereld van iconen was voor mij om zelf aan de slag gaan met het schilderen van een icoon. Mijn eerste twee geschilderde iconen, zoals gezegd die van de oudtestamentische Triniteit en van Johannes Chrysostomos, vindt u bij dit artikel afgebeeld. Het bewerken van de plank, dan het aanbrengen van het linnen en een aantal lijmlagen, daarna de keuze van de voorstelling en vervolgens het aanbrengen van de verschillende kleurlagen..., vanaf het allereerste begin word je meegenomen in een groeiproces. De weg naar binnen!

In de ruimte van stilte en gebed krijgt het werken met tempera en eigeel een bijzondere dimensie: een ervaring die het hart raakt.

Siets Nieuwenhuizen

Johannes Chrysostomos [Icoon en foto: C. Nieuwenhuizen].

FOUR FREEDOMS AWARD

Patriarch Bartolomeos I heeft de prestigieuze Four Freedoms Award gekregen voor zijn grote inzet voor godsdienstvrijheid en zijn ijver voor het bevorderen van de dialoog tussen christenen, moslims en joden. Bartolomeos I is optimistisch omdat hij ervan overtuigd is dat zijn geloof blijvend deelt in het Paasgebeuren. Tegelijk is hij realistisch genoeg om te beseffen dat de verdeeldheid van het christendom in Oost en West, niet gemakkelijk op te lossen valt. "Een kloof van 950 jaar vul je niet in een paar decennia", zegt hij. (bron: RK nieuws.net)]

KLOOSTER SYRIË

Het klooster van de jezuiten in Homs (Syrië) werd op 30 oktober jl. beschoten. Er werd ernstige schade aangericht aan het klooster, maar de jezuiten en de vluchtelingen in het klooster kwamen er met de schrik vanaf. (bron: Kerknet/IKON)

CONSTANTIJS VICTORIE 312-2012

Op 28 oktober jl. was het 1700 jaar geleden dat Constantijn I zijn opponent Maxentius versloeg bij de Milvische Brug over de Tiber. Dankzij deze victorie kon voor het eerst in de geschiedenis van het Romeinse Rijk een christelijke heerser aantreden. In de stad Rome is deze beslissende overwinning herdacht met diverse activiteiten. In een visioen voorafgaande aan de slag zou Constantijn een kruis zijn verschenen met daarbij de tekst: 'In dit teken de victorie'. (bron: rkk)

NIEUWE KOPTISCHE PATRIARCH

De nieuwe paus van de Koptisch-orthodoxe Kerk, amba Tawadros II, werd zondag 4 november jl., gekozen en op zondag 18 november geïntrooneerd. 5 November pleitte hij al voor meer bescherming voor

| Patriarch Tawadros II

Kopten door de Egyptische staat, na een periode van veel geweld tegen hen. Ondanks deze behartenswaardige woorden aan het begin van zijn pontificaat moet volgens insiders deze nieuwe paus niet worden gezien als een politiek erg 'outspoken' kerkleider. Van deze patriarch kan een behoedzame handelwijze richting de Egyptische overheid worden verwacht. Tawadros was vóór zijn geestelijke loopbaan apotheker en manager van een medicijnenfabriek. Hij studeerde in het buitenland, o.a. in Groot-Britannië en Singapore, en spreekt vloeiend Engels. Behalve voor de jeugd heeft hij zich als hulpbisschop van Beheira ingezet voor goede relaties tussen christenen en moslims. Of hij goede relaties heeft met Egyptes islamisten, daarover lopen de meningen uiteen: de een zegt van wel, anderen zeggen dat hij überhaupt niet zulke

relaties heeft en daarom met een schone lei kan beginnen. De patriarch van Alexandrië heeft sinds de vroegste tijden de titel 'pau'. Tawadros is Arabisch voor Theodoros, er was al eerder een Theodoros op de patriarchale troon van Alexandrië, vandaar: Tawadros II (Theodoros de Tweede). Het toeval doet zich voor dat zijn oosters-orthodoxe evenknie, de Grieks-orthodoxe patriarch en eveneens paus van Alexandrië die sinds 2004 zijn pontificaat voert, eveneens een Theodoros de Tweede is. (Bron: rkk, Arab West Report)

ETHIOPIË EN BULGARIJE

De Ethiopisch-orthodoxe Kerk verloor afgelopen augustus zijn patriarch van Addis Abeba, abune Paulos. Begin november overleed op zeer hoge leeftijd na een relatief kort ziekbed het hoofd van de Bulgaars-orthodoxe Kerk, patriarch Maxim. Patriarch Paulos was aangesteld ná de val van het communisme in Ethiopië, maar werd zeer bekritiseerd vanwege zijn goede banden met de Ethiopische staatspresident die ook in augustus, in een ziekenhuis te Brussel, overleed. Patriarch Maxim was al aan het hoofd van de Bulgaars-orthodoxe Kerk onder de communisten. Bij de val van de Muur kreeg hij, ondanks felle kritiek op hoe hij zich zou hebben verhouden tot het communistische regiem, de mogelijkheid zijn pontificaat voort te zetten. De twee kerken zullen de komende tijd ieder een nieuwe kerkleider kiezen, wat in beide gevallen ongetwijfeld meer distantie tot een ver of recenter politiek tijdperk zal inhouden.

DE BIJBEL IN DE SYRISCHE TRADITIES DIDASKALÍON ~ OOSTERS CHRISTENDOM EN WESTERSE CULTUUR 2013

In het leerhuis van de A.A. Brediusstichting te Hernen en de Katholieke Vereniging voor Oecumene gaat het het komende seizoen over de Bijbel en de oosterse christenen van de Syrische tradities. We lezen hun inspirerende teksten met als vraag: waar inspireren zij ons? Na een algemene inleiding staan vijf gedeelten van de Bijbel centraal (Tora, Profeten, Psalmen, niet-evangelische nieuwtestamentische tekst, Evangelie) én hun 'commentatoren'. We ontmoeten kleurrijke figuren als Efrem de Syriër, Romanos de Zanger, Theodorus van Mopsuestia, Theodoretus van Cyrrhus en anderen.

Romanos de Zanger (7e eeuw, een van de belangrijkste Byzantijnse hymnendichters), wiens werk in het Didaskalion gelezen wordt.

Tijdstip: Vrijdagen 18 januari, 15 februari, 15 maart 2013, 11.00 - 16.15 uur (lunch aangeboden).

Plaats: A.A. Brediusstichting, Kasteel Hernen, Dorpstraat 40, 6616 AH, Hernen (bij Wijchen).

Inleider: Leo van Leijsen, theoloog en medewerker Oosterse Kerken van de Katholieke Vereniging voor Oecumene.

Kosten: €75 (incl. reader op de eerste bijeenkomst). Bij aanmelding ontvangt men informatie over betaalwijze.

Facultatief bezoek: aan een oosterse parochie (extra kosten €10).

Vervoer: goed per auto te bereiken of per openbaar vervoer vanaf NS Wijchen.

Volledig programma: zie www.brediusstichting.nl of www.oecumene.nl
Opgeven: A. A. Brediusstichting te Hernen, 0487 531387 of brediusstichting@hetnet.nl (liefst vóór 6 januari 2013).

Katholieke Oosterse Liturgievieringen december 2012

Amsterdam
Occohofje, Nieuwe Keizersgracht 94

Delft
Oude Delft 18

's-Gravenhage
Huize Maria Ecclesiae,
Eisenhowerlaan 120

Eindhoven
Eikenburg, Aalsterweg 289

Haarlem
Jansstraat 41

's-Hertogenbosch
Catharinakerk,
Kruisbroederhof 4

Nijmegen (BG)
Dobbelmannweg 3

Nijmegen (NBK)
Titus Brandsma-gedachte-
niskerk (Jozefkerk), Keizer
Karelplein

Rotterdam
Eendrachtskapel,
Eendrachtstraat 95, 3012
XH

Tilburg
Kapel verzorgingscentrum
St. Jozefzorg,
Kruisvaarderstraat 32

Utrecht (BG)
Kapel Zorgcentrum West,
ingang Kanaalstraat 197

Amsterdam:
(Byzantijnse
Gemeenschappen)
Dinsdag 25 december,

Geboorte des Heren, 10
u: Goddelijke Liturgie.
Alle diensten van de
Byzantijnse
Gemeenschappen (BG) in
het land zijn onder voor-
behoud. Voor verdere
informatie:
www.pokrof.nl of het
desbetreffende secretari-
aat.

Eindhoven: (BG)
Zondag 2 december,
11.30 u: Goddelijke
Liturgie.
Dinsdag 25 december,
Geboorte des Heren,
10.30 u: Goddelijke
Liturgie.

's-Gravenhage: (BG)
Zaterdag 15 december,
10 u: Goddelijke
Liturgie.
Maandag 24 december,
Kerstmis, 19 u:
Completen, Metten en
Goddelijke Liturgie.

Haarlem: (BG)
Zaterdag 8 december,
19 u: Goddelijke
Liturgie.

's-Hertogenbosch:
(Johannes van
Damascusgemeen-
schap)
Iedere zondag 10.15
uur: Goddelijke
Liturgie; soms bij afwe-
zigheid van een priester
Metten i.p.v. Goddelijke
Liturgie.

Bijzondere diensten:
Zondag 2 december,
27^e Zondag na
Pinksteren, 10.15 u:
metten.
Zondag 9 december, 28^e
Zondag na Pinksteren,
Feest van Johannes van
Damascus, patroon van
de kapelgemeenschap,
10.15 u: Goddelijke
Liturgie. Voorafgaand
aan liturgie iconenwij-
ding. Na de liturgie
gezellig samenzijn van-
wege het feest.
Zondag 16 december,
Zondag van de
Voorouders des Heren,

10.15 u: Goddelijke
Liturgie.
Zondag 23 december,
Zondag voor de
Geboorte des Heren,
Zondag van de heiligen
van het Oude Verbond,
10.15 u: Goddelijke
Liturgie.
Dinsdag 25 december,
Geboorte des Heren
(Kerstmis), Eerste
Kerstdag 's ochtends
10.15 u: Lofzangen van
de Metten, gevolgd door
de plechtige Liturgie
van Kerstmis. Na de
Liturgie een feestelijke
kop chocola of koffie
met kerstgebak.

Wie wat lekkers mee
wil brengen, is van
harte uitgenodigd dit te
doen.

Woensdag 26
december, Tweede
Kerstdag, Synaxis van
de Moeder Gods: géén
Liturgie!

Zondag 30 december,
Zondag voor
Verschijning des Heren,
10.15 u: Goddelijke
Liturgie.

Voor informatie over de
diensten:
www.byzantijnsekapel.nl
en/of mevr. Myryam
Corsten, tel. 073- 6148508.

Nijmegen: (BG)
Zaterdag 22 december,
19 u: Goddelijke
Liturgie.

Nijmegen: (Nijmeegs
Byzantijs Koor)
Zaterdag 1 december,
viering van 27^e Zondag
na Pinksteren, 19 u:
Goddelijke Liturgie.
Zaterdag 22 december,
19 u: Vespers van de
Zondag voor Kerstmis.
Voor informatie:
www.hetnbk.nl of dhr
Joop van der Post, e-mail:
j.vanderpost@planet.nl

Rotterdam: (BG)
Zondag 2 december,
10.15 u: Goddelijke
Liturgie.

Tilburg: (TBK)
Zondag 9 december, 10
u: Goddelijke Liturgie.
Iedere 2e zondag van de
maand (behalve in zomer-
vakantie) is er de
Byzantijnse liturgie in de
'thuiskapel' aan de
Kruisvadersstraat. Voor
actuele informatie:
www.tilburgsbyzantijs-
koor.nl

Utrecht: (BG)
Zondag 16 december,
Zondag van de
Voorouders des Heren,
10.30 u: Goddelijke
Liturgie.
Woensdag 26 decem-
ber, Tweede Kerstdag,
10 u: Goddelijke
Liturgie in Sint-
Antoniuskerk,
Kanaalstraat 200.

Met december 2012 sluit
Pokrof het in elke editie
plaatsen van de
Byzantijnse katholieke
liturgie-agenda af. In het
digitale tijdperk wordt u
voor het consulteren
hiervan voortaan verwe-
zen naar de afzonderlijke
websites en/of telefoon-
nummers zoals vermeld
in bovenstaande agenda.
Een lijst van websites van
desbetreffende
parochies, gemeenschap-
pen en koren, met infor-
matie over oosterse litur-
gievieringen, zal elk jaar
in het eerste nummer van
Pokrof worden gepubli-
ceerd.

**De illustraties op
de omslag:**
Voorzijde: Servisch-ortho-
dox Kerstmis in Kroatië.
Vader Petar DIMITAR
JOVANOVIĆ bij de Grote
Intocht tijdens de Kerstvie-
ring in de kerk van de H.
Elia in Zadar.
Achterzijde: Kerst in
Eliakerk, Zadar: gelovigen
knielen onder de lessenaar
tijdens de evangelielezing
om hiervan bijzondere
zegen te ontvangen. (Fo-
to's: Zeljko Končarević).

Pokrof

is een uitgave van:
katholieke vereniging voor
oecumene athanasius
en willibrord

